

БЕЛАРУСКАЯ ЛАЦІНКА: МІНУЛАЕ, СУЧАСНАЕ, БУДУЧАЕ

Беларускі алфавіт заснаваны на старадаўнім славянскім алфавіце – кірыліцы, аднак ён не з’яўляецца адзіным, які выкарыстоўвалі беларусы ў сваёй гісторыі. Разам з кірыліцай у беларускай мове шырокае распаўсюджванне меў лацінскі алфавіт (*лацініца*). На Беларусі на працягу стагоддзяў лацініцу выкарыстоўвалі ў перыядычных і літаратурных выданнях. Аднак сёння лацініцу не вывучаюць у школах, аб ёй не пішуць у часопісах. А шмат людзей, ужываючы яе, не ведаюць, адкуль прыйшла лацініца, у чым асаблівасці яе выкарыстання. На жаль, яны нават не ведаюць, што лацініца існавала ў Беларусі не адно стагоддзе і мела афіцыйны статус.

Між тым лацінка, лацінская графіка ўваходзіць у наша жыццё, робіцца яго фактам. Вядома ж, найперш праз англійскую мову, але не толькі. Сёння лацінка шырока выкарыстоўваецца беларускамоўнымі карыстальнікамі інтэрнэту і праграмістамі для канвертавання беларускіх тэкстаў і інтэрнэт-сайтаў з кірыліцы ў лацінку. Таму зразумела, што тэма “*лацініцы*” актуальна ў наш час.

Лацінка (званая часам таксама “лацініцай” альбо беларускай “абэцэдай”) – гэта назва беларускага пісьма лацінскім алфавітам. Лацінскі алфавіт узнік у Старажытным Рыме для пісьмовай перадачы лацінскай мовы ў VII ст. да н. э. на аснове этрускага алфавіта, які паходзіць з грэчаскага. Спачатку лацінка мела 20 літар, у VI-IV ст. да н.э. – 21. Назвы іх арыгінальныя або запазычаныя ад этрускаў. Фарміраванне лацінкі закончылася ў I ст. да н. э. (складалася з 23 знакаў). Форма літар устанавілася ў I-V ст., іх графічная эвалюцыя закончылася ў пачатку IX ст. н. э. Найбольш старажытны помнік лацінскага пісьма – надпіс на знойдзенай у Прэнестэ (Італія) залатой спражцы, як датуецца канцом VII – пачаткам VIII ст. да н. э. У сярэднія стагоддзі, калі лацінская мова з’яўлялася міжнароднай мовай еўрапейскага культурнага свету, лацінка папоўнілася літарамі “*j*” і “*w*”, а літары “*u*” і “*v*” сталі адрознівацца гукавым значэннем [y] і [v]. Лацінскі алфавіт запазычала большасць еўрапейскіх народаў. У наш час налічваецца больш за 70 алфавітаў на лацінскай аснове, якімі карыстаецца каля 35% насельніцтва свету. Алфавіты на базе лацінкі выкарыстоўваюцца ў латышскай, літоўскай,

эстонскай і карэльскай мовах. У 1989 г. на лацінскі алфавіт пераведзена малдаўская мова [4].

Аднак у сярэдзіне XVI ст. на беларускіх землях хутка развіваецца культура рэнесансу ў працэсе Рэфармацыі. Рэфармацыя, контррэфармацыя і распаўсюджванне асветы ў еўрапейскім стылі, якія гэтым працэсам спадарожнічалі, – усё гэта было сярод найважнейшых фактараў, якія пад канец XVI ст. значна “ачысцілі” архаічную беларускую пісьмовую мову ад рысаў царкоўна-славянскай. Пачынаючы ад гэтай эпохі, штараз часцей сустракаюцца і беларускія тэксты, выкананыя лацінскай графікай.

Большасць захаваных найдаўнейшых узораў архаічнай беларускай лацінкі – гэта юрыдычныя дакументы. Аднак варта адзначыць, што ўжо на гэтай ранняй стадыі свайго развіцця старабеларуская пісьмовасць лацінскім альфабэтам не была абмежавана толькі дакументамі на паперы альбо пергаменце, але выкарыстоўвалася таксама для шырокага спектру іншых афіцыйных і публічных функцый. У якасці прыкладу можна прывесці рэдкі надпіс старабеларускай лацінкай з 1583г., зроблены на зване, які належыць царкве ў вёсцы Моладава, выстаўленым цяпер у Музеі Старабеларускай культуры пры Акадэміі навук Беларусі ў Мінску.

Важнай трансфармацыяй у сістэме беларускай пісьмовасці на злome XVIII-XIXст.(у перыяд, калі беларуская мова не мела афіцыйнага ўжытку), быў пераход ад этымалагічнага да фанетычнага прынцыпу ў напісанні. Фанетычны прынцып штараз шырэй распаўсюджваўся сярод аўтараў асабліва таму, што большасць беларускамоўных матэрыялаў той эпохі мае фальклорны характар. Так, арфаграфія ў беларускіх вершах Яна Чачота, надрукаваных у Вільні ў 1849г., ужо выразна грунтуецца на фанетычным прынцыпе, напрыклад, “Da miłuch...” [1]. Іншым прыкладам беларускага пісьма (лацінкай), які абапіраецца пераважна на фанетычны прынцып, з’яўляецца “Mužuskaja grauda”, надрукаваная ў 1863-1864 гг., выданне якой звязваецца з імем Кастуся Каліноўскага.

Не зважаючы на немагчымасць легальна друкаваць у Расійскай імперыі па-беларуску (любым шрыфтам, а тым больш лацінскім), менавіта лацініцы аддавалі перавагу першыя беларускія літаратары ў сваёй творчасці ў спробах данесці яе да чытача – і зусім не толькі з прычыны блізкага знаёмства з польскай культурай. Па-першае, уласнабеларускай кірылічнай сістэмы пісьма на той час ужо не існавала. Па-другое, трэба памятаць, што адзіным родам шырока даступных публікацый па-беларуску ў тыя часы былі старыя уніяцкія зборнікі беларускіх рэлігійных гімнаў яшчэ з канца XVIIIст. Гэтыя “Kantuckyki”

маглі быць тады адзінай крыніцай уласнабеларускай пісьменнасці ў народзе. Таму не здзіўляе, што, калі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у канцы 1890-х гадоў звярнуўся да расійскіх цэнзурных уладаў па дазвол на публікацыю сваіх прац па-беларуску (лацінкай), ён спасылаўся на агульнавядомы ў тых часы факт, што большасць пісьменных людзей сярод простага люду Беларусі былі пісьменныя менавіта ў сэнсе лацінскага алфавіту, асабліва сяляне. Хаця Дунін-Марцінкевіч дазволу не атрымаў, яму ўдалося абысці цэнзуру і надрукаваць у Мінску свае творы па-беларуску, але пад польскім загалоўкам, напрыклад, “Dударz Białoruski”, “Нарон”.

Такім чынам, напрыклад, двума шрыфтамі (лацінскім і кірылічным) друкаваліся штодзённы літаратурна-мастацкі і навукова-папулярны часопіс “Наша Ніва” (1906-1915), творы класікаў беларускай літаратуры Янкі Купалы, Якуба Коласа, Францішка Багушэвіча, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і іншых. За час актыўнага ўжывання лацінка была добра прыстасавана для перадачы беларускіх моўных асаблівасцяў.

Беларуская лацінка сярэдзіны XIX ст. захавала традыцыйныя рысы, якія ядналі яе з польскай пісьмовасцю. Важным пунктам на гэтым шляху сталі кнігі, выдадзеныя ў Кракаве Францішкам Багушэвічам (напрыклад, “Dudka białaruskaja”), дзе, услед за некаторымі ранейшымі прыкладамі ў публікацыях Яна Чачота і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, у беларускім пісьмовым ужытку было замацавана “у-нескладовае” – літара “u”, якое пазней перайшло ў кірыліцу як ў. Апрача гэтай новай літары, традыцыйныя графічныя рысы, уключаючы “cz”, “sz”, “ż”, захаваліся да рэформы 1900-х гг.; натуральна “ć”, “ś”, “ź”, “ń” выкарыстоўваліся для перадачы мяккіх “т”, “с”, “з” і “н” адпаведна.

38 назваў кніг было выдадзена па-беларуску (лацінкай, натуральна) на працягу XIX ст., пераважна за межамі Расійскай імперыі. Сярод гэтых публікацый былі:

- Багушэвіч Ф. *Dudka białaruskaja Macieja Buraczka*. Краков 1891, 2-е выданне: Краков 1896.

- Багушэвіч Ф. *Smyk białaruski*, Познань 1894.

- Багушэвіч Ф. *Tralalonacci*. Краков 1892

- *Hutarka staroha dzieda*. Познань, 1861. Парыж, 1862.

Рабіліся ў XIX ст. таксама спробы выдання беларускіх перыядычных выданняў (лацінкай):

- *Hutarka dwóch susiedou*. 1861-1862. (Выйшлі 4 нумары)

- Hutoroka. 1862-1863. (Аўтар і выдавец – Кастусь Каліноўскі)
- Mužyskaja Prawdа. 1862-1863. (К.Каліноўскі, выйшлі 7 нумароў)

Такім чынам, калі казаць пра сучасную беларускую літаратурную мову, “новабеларускую” пісьмовасць, літаратуру і кнігадрукаванне, то яны, несумненна, узніклі і развіваліся на працягу першых пяцідзсяці гадоў свайго існавання ў форме лацінскага алфавіта.

Важным момантам для беларускай лацінкі стала тое, што ў 1907г. выдавецкая кампанія “Загляне сонца і ў наша аконца” апублікавала ў Санкт-Пецярбурзе новую “абэцэду” лацінкай (лемантара), у якім аўтары здзейснілі мадэрнізацыю беларускай лацінскай графікі. Так аўтары ўвялі літару „č” замест ранейшай „cz”, а таксама літары „š” і „ž” замест „sz” і „ż”. Захаваліся літары „ł” і „w” (апошняя ўжывалася для перадачы гука [в]). Аднак рэформа гэта была чыста графічнай, так што сістэма беларускай лацінкі засталася цалкам згоднай з традыцыяй, замацаванай Багушэвічам (1891).

Іншыя беларускія выдавецтвы ў Вільні, Мінску і Санкт-Пецярбурзе таксама пайшлі ўслед за гэтай рэформай. Ніжэй паказаны некаторыя прыклады публікацый беларускай лацінкай 1906-1914гг:

- Цётка «Скрыпка беларуская» і «Хрэст на свабоду».
- Цётка «Першае чытанне для дзетак-беларусаў» – спроба стварэння пачатковай дзіцячай чытанкі па-беларуску.
- [Янка Купала](#) «Гусяр» (1910) – зборнік вершаў.

Як вынік гэтай дастаткова ўдалай мадэрнізацыі, гэтая “абноўленая” лацінка складалася з меншай колькасці літар, хаця з большай колькасці дыякрытычных знакаў. Неўзабаве яна стала практычна агульнапрынятым стандартам друку, вядомым як “Наша-ніўская лацінка”.

Пасля заняцця ў часе I Сусветнай вайны Віленшчыны і Заходняй Беларусі нямецкімі войскамі, за беларускай моваю быў прызнаны афіцыйны статус у пісьмовай форме тагачаснай беларускай «лацінкі». У 1917 г. нямецкімі ўладамі выдаваліся пашпарты на нямецкай і беларускай мовах (лацінкай). У 20-30-я гады ў Заходняй Беларусі лацінка выкарыстоўвалася нароўні з кірыліцай.

На прыканцы 1930-х гг. адбылася апошняя графічная трансфармацыя ў беларускай лацінцы, звязаная з тым, што некаторыя выдаўцы, верагодна, імкнучыся пазбегчы даволі ненавісных у тыя часы для некаторых беларусаў прыкметаў “польскасці”, пачалі адмаўляцца ад гістарычнага “w” на карысць “v”, што стала пераважнай практыкай у другой палове 1930-х гг. Гэты працэс фармальна завяршыўся ў часы II Сусветнай вайны ў лацінкавай версіі новага

падручніка арфаграфіі (Беларускі Правапіс) Язэпа Лёсіка, літара “w” ужо цалкам адсутнічала [2].

Невядомы якія-небудзь беларускія публікацыі пасляваеннага перыяду, дзе б “w” ужывалася ў якасці “v”. Ужыванне лацінкі асабліва скарацілася ад 1943 г., бо ўплывова ўльтраправаслаўная група сярод палітычнага актыву імкнулася пераканаць немцаў, што лацінка – гэта “польская” інтрыга. Лацінскі “альфабэт” у беларускай мове выкарыстоўваўся на акупіраваных нямецкімі войскамі землях Беларусі (1941-[1944](#) гады) і ў [Празе](#) беларускай дыяспарай (з 1920 па [1945](#) гады). У час вайны школьная адукацыя таксама прымала хутчэй лацінку, чым кірыліцу. Ад сярэдзіны 1940-х гг. і да пачатку новага беларускага адраджэння (1980-х гг.) друк беларускай лацінкай працягваўся толькі ў эміграцыі.

Але ў пасляваенным СССР ужыванне беларускай лацінкі разглядалася як нешта вельмі правакацыйнае, нацыялістычнае, глыбока антысавецкае. Толькі прыбалтам захавалі гэты прывілей. Тым не менш, цікавым з’яўляецца факт, што часам беларуская лацінка выкарыстоўвалася і ў Савецкай Беларусі. Адным з вядомых пазнейшых надпісаў з’яўляецца надпіс беларускай лацінкай на надгробку ў вёсцы Клушчаны Астравецкага раёну, зроблены ў сярэдзіне 1970-х гг. Ад часу аднаўлення незалежнасці Беларусі ў 1991г. некаторыя загады рабіліся таксама для адраджэння лацінкі. Напрыклад, адроджаная газета “Наша Ніва” выдала ў 1993 г. адзін нумар лацінкай, дзе ёю былі надрукаваныя не толькі артыкулы, але нават камерцыйныя весткі. Асобныя артыкулы лацінкай з’яўляліся ў “Нашай Ніве” пазней. Тры выданні адроджанага часопіса “Хрысціянская Думка” таксама друкавалі некаторыя артыкулы лацінкай. На пачатку 1990-х гг. каля дзесятка брашураў (лацінкай) былі факсімільна перадрукаваны з выданняў 1920-1930-х гг. Аднак адраджэнне лацінкі істотна замарудзілася пасля 1995 г., калі расійская мова вярнулася ў якасці афіцыйнай. Не зважаючы на гэта, ужо ў 1998-1999 гг. некалькі артыкулаў было надрукавана лацінкай у часопісе “Спадчына”. Пэўныя матэрыялы друкаваліся лацінкай у часопісах “Arche” і “Arche-Skarupa”. Лацінкай друкаваўся і шэраг нерэгулярных выданняў (напрыклад, часопіс “Літва”).

Сёння для большасці свядомых беларусаў лацінка – гэта штосьці нерэальнае, не звязанае з рэчаіснасцю, са штодзённай практыкай. Цяпер ужыванне лацінкі ў Беларусі даволі абмежаванае.

Ёсць вельмі важныя сферы, дзе лацінка проста неабходная, да прыкладу, тапанімія, напісанне ўласных імёнаў у дакументах. Беларускія

геаграфічныя назвы, імёны беларускіх палітыкаў і творцаў, назвы, напрыклад, беларускіх гуртоў – усе гэтыя факты нашага жыцця мусяць перадавацца ў іншых мовах сродкамі беларускай лацінцы.

На дарожных знаках Беларусі амаль нельга сустрэць напісанне тапонімаў лацінкай, якое б адпавядала беларускаму стандарту транслітарацыі. Часцей за ўсё надпісы робяць па-англійску альбо лацінкай, але з рускай формы напісання. Між тым гэта не толькі блытае замежнікаў, але і фактычна парушае беларускае заканадаўства.

Таму інструкцыя па транслітарацыі географічных назваў Рэспублікі Беларусь літарамі лацінскага алфавіта, заснаваная на традыцыйнай беларускай “лацінцы”, была распрацавана супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства яшчэ ў 2000 годзе. Яе патрабаванні павінны выконваць усе міністэрствы, рэспубліканскія органы дзяржаўнага кіравання, прадпрыемствы і арганізацыі, якія маюць спецыяльны дазвол на права ажыццяўлення дзейнасці ў сферы географічных назваў Беларусі. І калі на многіх айчынных і замежных картах беларускія населеныя пункты ўжо пазначаныя як Sluck, Mahiliou, Viciebsk, то на дарогах іх называюць Slutsk, Mogilev, Vitsebsk. Атрымліваецца, што гэта розныя гарады. Блытаюць нават назву самой краіны, пішучы “Belarus” замест “Bielarus”. Хаця ў 2007 годзе эксперты ААН па тапаніміцы прынялі рашэнне, што беларускія тапонімы пры выкарыстанні лацінцы павінны пісацца так, як вымаўляюцца на нацыянальнай мове [4].

Цяпер вядзецца сур’ёзная праца для распрацоўкі лацінкі для дакументаў, бо ў напісанні прозвішчаў, імёнаў у супрацоўнікаў ЗАГСаў, пашпартнай службы вельмі шмат складанасцяў. Кандыдат філалагічных навук Ірына Гапоненка напісала навуковую працу “Перадача беларускіх прозвішчаў лацінкай” і спадзяецца, што будуць прынятыя адзіныя нормы графічнай перадачы ўласных імёнаў. Але перайсці цалкам на лацінку зараз нерэальна, лічыць Ірына Гапоненка, бо “усе стануць непісьменнымі, нават тыя, хто ведае беларускую мову, паколькі мы жывем у такім свеце, што ёсць лацінкамоўныя краіны, ёсць кірылічнамоўныя, і мы ўсе ўзаемазвязаны, у нас павінна быць выпрацавана адзіная сістэма, каб пры нагодзе мы маглі сваё перадаць лацінскімі літарамі. Павінны быць адзіныя правілы, інструкцыі, і яны ўжо фактычна ёсць. Але ў цэлым перайсці на лацінку – гэта нейкая фантастыка, утопія”.

Таксама сёння лацінка шырока выкарыстоўваецца беларускамоўнымі карыстальнікамі інтэрнэта і праграмамі. Ужо сёння мэтазгодна выкарыстоўваць лацінку для больш глыбокага вывучэння беларускай мовы.

Акрамя таго, існуюць арганізацыі, якія падтрымліваюць лацінку, напрыклад, Łacinka.org – грамадскае аб’яднанне, якое імкнецца папулярызаваць і развіваць беларускую лацінку. Яно ўпэўнена, што лёс беларускай лацінкі – у руках яе выкарыстальнікаў, якія лічаць гэтую сістэму пісьма больш прывабнай і свядома робяць цяжкі крок адмаўлення ад кірыліцы.

У беларускім сеціве зараз ідзе вельмі вострая дыскусія прыхільнікаў і праціўнікаў лацінкі. Сур’ёзна абмяркоўваюцца спрэчныя пытанні вакол “й” і “і”, ёсць і неабгрунтаваныя “наезды” адной групоўкі на другую. Блогер Андрэй Нікалаеў выказаў такое меркаванне: “Справа тут не ў тым, каб цалкам перайсці на лацінку. Не. Галоўнае – каб быў роўны статус кірыліцы і лацінкі. Хто хоча пісаць лацінкай, каб ў гэтым ім не заміналі. Хочаш – пішы кірыліцай”

Такім чынам, можна зрабіць наступныя вывады:

1. Беларуская лацінка займае асаблівае месца ў гісторыі беларускай мовы і літаратуры. Яе станаўленне мела шмат асаблівасцей і цяжкасцей.
2. Сучаснае становішча лацінкі пакідае жадаць лепшага, бо адсутнасць звестак аб лацініцы прыводзіць да няведання беларусамі гістарычнага мінулага сваёй мовы, да памылковага яе выкарыстання.

Падводзячы вынік, хочацца адзначыць, што лёс беларускай лацінкі – у руках яе выкарыстальнікаў, якія лічаць гэтую сістэму пісьма больш прывабнай і свядома робяць цяжкі крок адмаўлення ад кірыліцы. Гэтая іх штодзённая актыўнасць і пазіцыя гарантуюць захаванне багацця і самабытнасці беларускай культуры. Вядома, што лацініца аказала ўплыў на гісторыю развіцця беларускай мовы, менавіта ў ёй упершыню з’явілася літара “Ў”, якая з’яўляецца адметнай рысай нашай мовы. Таму беларусы абавязаны ведаць асноўныя моманты гісторыі лацініцы і прынцыпы яе ўжывання, бо гэтая наша спадчына, нацыянальная каштоўнасць, якая дасталася нам ад нашых продкаў і якую мы павінны зберагчы і данесці да нашых нашчадкаў.

Літаратура:

1. Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі/ пад рэд. А. Падлужнага. – Мн.: Народная асвета., 1987. – С.6-40.

2. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы/ А.М. Булыка. – Мінск.: народная асвета., 1970. – 245 с.
3. Інструкцыя па транслітарацыі геаграфічных назваў Рэспублікі Беларусь літарамі лацінскага алфавіта/11 чэрвеня 2014г. № 38.
4. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы/ І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. – Мінск, 1968. – Т.2. – 342 с.